

УДК 94(477)«195/196»:331.105.44

ВІКТОР ДОКАШЕНКО

м. Бахмут

v.m.dokashenko@ukr.net

ПЕРВИННІ ПРОФСІЛКОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ЗАВДАНЬ «ВІДЛИГИ»

На основі методу контент-аналізу досліджується проблема політичних завдань «відлиги» у призмі функціональних повноважень первинних профспілкових організацій. Наголошується, що розширення їх компетенцій впливало з методології нового етапу розвитку, який ґрунтувався на засудженні сталінізму і протиставленні йому принципу колективності керівництва. Стверджується, що прийняття Указу Верховної Ради СРСР від 15 липня 1958 р. було безпрецедентним явищем у взаємовідносинах радянської держави і масової громадської організації, завдяки чому профспілки отримали право на 17 видів діяльності, які набули статусу Закону. Наголошується, що вони принципово не вплинули на характер політичної системи, а лише сприяли маскуванню її тоталітарної сутності.

Ключові слова: тоталітаризм, «відлига», профспілки, статут, повноваження, культ особи.

Труднощі, що супроводжують перебудовчі процеси на теренах сучасної України, разом із непоправними втратами неоголошеної війни зайвий раз підтверджують необхідність проведення ґрунтовного історичного аналізу тієї політичної системи, яка й через чверть століття після відмови від неї дається взнаки. Її важливою складовою виступали професійні спілки, найчисельніша громадська організація країни. Конструктивно «вписані» в радянську модель тоталітаризму за допомогою концепції «привідного паса» вони перетворилися із захисника інтересів трудівників у дієвого гравця на боці держави.

Необхідність дослідження минулого профспілкового руху значно актуалізується організаційною слабкістю, безправністю та малочисельністю сучасних українських профспілок, які в час трансформації та реформаторських пошуків влади не здатні надати трудівникам більш-менш дієвого захисту. Тому дослідження організаційної будови первинних профспілкових організацій доби «відлиги», яка теж являла собою суцільну полосу реформаторських потуг, цікаве, на нашу думку, не лише з наукової, а і з практичної точки зору.

На жаль, сучасна українська історіографія в цьому відношенні не буває особливою різноманітністю. Хоча до її безперечної заслуги й варто віднести одноосібні монографії В. Ф. Цвиха та Л. М. Тупиці [14]. Перший автор

розглядає теоретичні моделі профспілкового руху, а другий – досліджує профспілки в політичному вимірі, що для нас має принципове значення. Частково організаційна діяльність професійних спілок розглядалася автором цієї статті [1]. Втім, аналіз компетенцій профспілкових первинок, анонсований заголовком цієї статті, здійснюється вперше. Враховуючи політичний характер поставленої проблеми, а також ту обставину, що профспілки, як і їх політичний патрон, були складовою політичної системи, це дослідження буде виконуватися в межах методів, характерних для політичної історії.

Його метою є визначення та характеристика політичної складової у повноваженнях первинних профспілкових організацій в середині 50-х – середині 60-х рр. Для досягнення поставленої мети автором передбачено розв'язання таких завдань: по-перше, з'ясувати наявність принципової відмінності у формуванні компетенцій профспілкових первинок в часи «відлиги» та періоду сталінської доби; по-друге, довести, що всі зміни в повноваженнях профспілкових комітетів підприємств та установ не впливали на сутність політичної системи; по-третє, простежити динаміку повноважень фабричних, заводських та місцевих комітетів, спрямованих на становлення та утвердження нової влади.

Первісна ідея розширення профспілкових повноважень по праву належить ХХ з'їзду

КПРС. У грудні 1957 р. вони були конкретизовані на Пленумі ЦК. З позиції поборників «відлиги» це був правильний і методологічно виважений крок партії влади. Заклавши в основу її концепції лібералізацію суспільних процесів, вони в своїй практичній діяльності змістили акценти в бік активізації діяльності найчисельнішої громадської організації. Тому прийняття на Пленумі постанови «Про роботу професійних спілок СРСР», яка значно розширювала їх права, було абсолютно логічним і, певною мірою, навіть очікуваним. По суті, цим документом культу особи протиставлявся культ трудящих. Пленум вважав за необхідне принципово «покращити всю діяльність профспілок», що, з огляду на концепцію «відлиги», не може викликати будь-яких заперечень. І це зрозуміло, адже в цих умовах саме найчисельніше з громадських утворень повинно було б уособлювати в собі силу і волю трудящих мас. Звідси й нові грандіозні для нього завдання, вирішальна роль у виконанні яких відводилася, як наголошувалося у Постанові, їх первинним організаціям [3, 217; 225].

Таким чином, вагомість для стратегії «відлиги» профспілкових первінок стала не звичайною декларацією, а набула цілком окреслених рис практичного втілення в життя. В серпні 1958 р. питання дієвості первинних профорганізацій розглядалося на засіданні Президії Укрпрофради. За приклад було взято роботу Кіровоградської обласної ради професійних спілок у призмі виконання нею рішень грудневого Пленуму ЦК КПРС (27.08.1958 р.) [8]. У подібному контексті питання розглядалося на засіданні Харківської облпрофради, але лише через призму виконання рішень XX з'їзду КПРС [13]. Читаючи сторінки досить об'ємних звітів профспілкових чиновників, нас не покидало відчуття відсутності в них будь-якої новизни в підходах до проблеми. Незважаючи на політичний підтекст, що анонсувався в їх заголовках, у нас склалося враження, що профспілкові функціонери не розуміли, що саме від них хочуть почути керівні органи. Тому й звіти були невиразними й розпливчастими. Якщо, приміром, у документі йшлося про соцзмагальність, то її неодмінно треба було «поглибити», якщо про якісь форми виробничо-масової роботи, то їх

за будь-що треба було розширити, якщо звітували про стан охорони праці, його треба було обов'язково покращити і тому подібне. При цьому дії адміністрації підприємств докорінній критиці не піддавалися. В її діях, як завжди, бачили позитив і, як завжди, вирізняли лише «деякі» недоліки. При цьому, обов'язково наголошувалося на тому, що первинні профспілкові організації, виконуючи відповідні партійні настанови, досягли певних успіхів.

Такі оцінки й висновки тогочасних лідерів профспілок можна пояснити певною розгубленістю, яка, в свою чергу, була викликана рядом обставин. По-перше, вони мали дуже тривалу практику радянського тредюніонізму, за якої вони були позбавлені права на прийняття самостійних рішень. По-друге, можливі зміни на той час ще не були чітко сформульовані. Вони тільки-но були анонсовані відповідними партійними рішеннями і, звичайно, не мали необхідного правового забезпечення. По-третє, спроба зміни парадигми діяльності профспілок відбувалася в період реформування економіки країни, що також не могло не позначитися на роботі первинних профорганізацій. Допускаємо й невиразність у роботі багатьох первінок. У ранній післяз'їздівській період причини могли бути й більш прозаїчними, як то, наприклад, відсутність кваліфікованих профспілкових кадрів. Не можна скидати з рахунків і хиби, закладеної в саму модель профспілкового руху в СРСР.

І це все при тому, що реакція профспілкових органів на рішення партійного з'їзду була майже миттєвою. Вже у березні того ж 1956 р. на IV Пленумі ВЦРПС було прийнято постанову «Про підсумки роботи з'їзду КПРС і завдання профспілок». З неї випливає, що керівництво цього профспілкового органу правильно зрозуміло зміни в підходах до витоків суспільного розвитку. У постанові Пленуму профспілкові лідери гаряче підтримали висновок партз'їзду про те, що істинними творцями нового життя є народні маси, керовані Комуністичною партією» [6, 5]. Зрозуміло, що з цього витікало й підвищення значущості профспілок і, перш за все, їх первинних організацій. Разом з тим, у з'їздівських документах, як і у постанові Грудневого пленуму ЦК, оновлення їхньої роботи передбачало внесення значної

кількості внутрішньовиробничих питань, прямо пов'язаних з управлінням, фінансуванням, матеріальною відповідальністю тощо, що потребувало їх попередньої правової розробки. І це не викликає питань, адже профспілки, незважаючи на всі партійні декларації про розширення їх прав, хай навіть і в статусі наймасовішої організації трудящих, продовжували залишатися громадською організацією, до компетенції якої не входила більша частина пропонованих змін. Натомість, всі нововведення, що пропонувалися грудневим Пленумом ЦК, іншими партійними документами, повинні були знайти свою легітимізацію на законодавчому рівні. 15 червня 1958 р., тобто сім місяців поспіль від часу завершення роботи Пленуму ЦК, Президія Верховної Ради СРСР затвердила Положення «Про права фабричного, заводського, місцевого комітетів професійних спілок СРСР» [10], попередньо розроблені і подані вищим профспілковим органом країни на затвердження.

Для радянської політичної системи прийняття вищезазначеного Указу було безпрецедентним явищем. До повноважень первинних профспілкових організацій було внесено 17 принципів змін, кожна з яких отримала правову легітимізацію. Оскільки метою нашого дослідження виступає не аналіз самих нововведень, а лише визначення ступеня їх відповідності політичним завданням «відлиги», видається можливим розподілити їх на три групи. До першої віднесемо ті, що спрямовували свою діяльність на захист безпосередніх інтересів трудівників, до другої – ті, що відтворювали їх опосередковано, через так звану загальнонародну форму власності. До третьої групи, яку умовно можна назвати ще гарантійною, включено ті положення, що забезпечували функціонування профспілкових первинок з матеріальної точки зору та надавали соціальні гарантії як звільненням, так і не звільненням з виробничих посад працівникам ФЗМК.

У першій групі, передусім, вирізняється отримане первинками право представляти інтереси робітників і службовців у сфері праці, побуту та культури. Для радянського типу трудових відносин його сміливо можна назвати явищем. Воно змінювало парадигму трудових відносин, оскільки давало можливість

трудівнику не залишатися наодинці з гарно відлагодженим бюрократичним механізмом радянської системи господарювання. Його інтереси тепер представляла громадська організація, що мала досить широкі захисні можливості. Отже, з точки зору інтересів трудівника – перевага очевидна. А чи знаходилося це право в колі інтересів держави? Безперечно, адже повній беззахисності трудівника, що мала місце у сталінські часи, протиставлялась досить струнка колективна система його захисту. Тому захист людини праці наповнювався новим, політичним змістом і перетворювався на могутній важіль боротьби зі сталінізмом як суспільним явищем.

По суті, від його формального засудження, що мало місце на XX з'їзді КПРС і яке глибоко шокувало значну частину суспільства, влада перейшла до практичних дій, які не могли не отримати схвального відгуку з боку людей праці. Запропоновані «відлигою» підходи суспільного поступу модернізували радянський тип виробничих відносин, пристосовували його до умов повоєнного світу, врешті, переконували в життєздатності соціалізму як найбільш прогресивної з позиції партії влади суспільно-економічної формації. Аналізоване Положення в межах зазначених повноважень надавало ФЗМК право громадського контролю за виконанням адміністрацією законодавства про працю, правил і норм техніки безпеки та виробничої санітарії. Суворо також регламентувалося й виконання надурочних робіт, які могли здійснюватися лише з дозволу цього профспілкового органу. З ними узгоджувався навіть графік щорічних відпусток робітників і службовців. До цього, очевидно, варто додати здійснення первинками профспілок державного соціального страхування, що включало надання допомоги у зв'язку з непрацездатністю, участь її представників у комісіях з призначення пенсій, забезпечення дорослих путівками на санаторно-курортне лікування, а їхніх дітей – до літніх таборів відпочинку тощо.

Окремо слід наголосити також на праві контролю за першочерговими для радянської спільноти проблемами, які вже давно сягнули хронічної стадії і постійно загрожували виявами соціального невдоволення, чого в

умовах становлення нової влади за будь-яких обставин не можна було допускати. Йдеться про житлове будівництво, розподіл житлової площі, забезпечення населення продуктами харчування та товарами першої необхідності, надання побутових послуг... Чи могло робітництво мати якийсь зиск з цих нововведень? Відповідь – однозначна. Звичайно. Не лише могло, воно їх мало, бо вдосконалювалася система колективного контролю за розподілом матеріальних благ. Інша річ, що сама система господарювання не дозволяла їх вирішити кардинально. Тому в умовах економічного поступу, орієнтованого на першочергове виробництво засобів виробництва, цей процес мав неабияке значення також і для владників. Можливо, що саме для них він був навіть важливішим. Упорядкування розподілу створювало видимість благополучності, якої так їм не вистачало в той час. Крім того, завдяки запропонованим змінам у широких верств населення формувалася ілюзія їх позитивності, динамікою якої вихвалялися прибічники сталінського режиму. Згадаймо у зв'язку з цим хоча б щорічні сталінські знижки на предмети першої необхідності та продукти харчування, що ще були живі в пам'яті народу. Новій владі запропонувати хоча б щось на кшталт цього було нічого. Тому вона і йшла на збільшення повноважень профспілкових первінок. Без узгодження з ФЗМК адміністрація не могла встановлювати робітничі розряди, перелік професій та робіт, що оплачувалися за погодинними ставками, встановлювати нові норми виробітку, вводити положення відрядно-прогресивні ставки, нарешті, встановлювати премії інженерно-технічним працівникам. Втім, ми б не сприймали зазначене як якусь серйозну жертву з боку владних структур на користь трудящих. Адже, йдучи на значне розширення повноважень первінок, вона все рівно тримала ситуацію під контролем. Профспілкові комітети на місцях були підконтрольні партійним. Тому, з урахуванням цієї особливості, профкоми за будь-яких обставин діяли б у суворо визначених межах, що, у разі необхідності, перетворювало всі узгодження на формальність.

До другої групи нововведень, які були активовані Указом від 15 липня, нами включено

ті, в яких інтереси трудівників відбивалися опосередковано, через реалізацію так званих переваг загальнонародної форми власності перед приватною. У цій групі укладачі Положення теж робили глибокий реверанс у бік профспілкових первінок. Це виявилось, перш за все, у наданні їм права заслуховувати доповіді керівників підприємств з питань виконання планів, зобов'язань по колективному договору, заходів з організації покращення умов праці та техніки безпеки, матеріально-побутового і культурного обслуговування робітників. Більше того, в Положенні було записано, що ФЗМК могли навіть вимагати від них усунення виявлених недоліків. У ньому також допускалося внесення ФЗМК до вищих господарських і радянських органів пропозиції щодо вдосконалення підприємств. І ті змушені були їм відповідати у визначені Законом терміни.

До цієї групи повноважень первинних організацій профспілок ми включили й ті, що були не зовсім традиційними для радянської системи тред-юніонізму. Так, пункт другий Положення санкціонував участь профспілкових комітетів первинної ланки в розробці виробничих планів і планів капітального будівництва, а також планів будівництва і ремонту житлових будинків і об'єктів культурно-побутового значення. За всю історію профспілкового руху в СРСР первинні профорганізації ніколи ще не мали права втручатися у святая святих партійно-державного керівництва – формування виробничих планів. Думається, що ця, з дозволу сказати щедрість, знову ж таки впливала з методології «відлиги». Піддавши нищівній критиці культ особи Й. В. Сталіна, нова влада у такий спосіб намагалася переконати суспільство в тому, що трудящі країни Рад не потребували послуг вождя, що переваги соціалізму створювали можливості для самостійного ефективного управління виробництва і країною загалом. З огляду на це, можна зробити припущення, що вони могли це робити й раніше, але їм заважав культ особи. Тому «честь і хвала» новій владній команді, яка їх позбавила від цього тягара.

На нашу думку, приблизно на таку логіку трудівників розраховувало нове керівництво країною, розширюючи у такий спосіб управлінський потенціал спілок. Є також всі підстави

вважати, що цій ідеї підпорядковувалося і на-полегливе нав'язування їм керівництва постійно діючими виробничими нарадами, які розглядалися не інакше, як форма залучення робітників і службовців до управління виробництвом. Отже, у другій групі змін у правових засадах функціонування первінок на перший план з повною однозначністю було винесено політичні інтереси державної влади. Інтереси ж самих трудівників знаходилися десь на задньому плані і простежувалися хіба що через призму форми власності, управління якою вони делегували державі.

Нарешті, третя група профспілкових повноважень, що була легітимізована цим Положенням. Вже сама її наявність підтверджує неприхований інтерес держави до профспілкових комітетів підприємств та установ. Відповідно до нього державні підприємства забезпечували первинні профорганізації безкоштовними приміщеннями з оплатою всіх комунальних послуг, засобами зв'язку та транспортом. Члени профспілкового комітету мали солідний соціальний імунітет. Їх, зокрема, не можна було без особистої згоди звільнити з роботи або перевести на іншу роботу. Не допускалося навіть накладення адміністративного стягнення. За звільненими працівниками профкомів зберігалося попереднє місце роботи. У крайньому випадку їх дозволялося перевести на посаду, яка була не менш оплачуваною. Ну, і насамкінець. У безкоштовне користування фабричним, заводським, місцевим комітетам передавалися будівлі і споруди, що призначалися для культурно-просвітницької діяльності, оздоровчої та фізкультурної роботи. Втім, навряд чи варто перелік усіх переданих матеріальних благ розцінювати лише як щедрий акт з боку власника виробництва. На нього можна поглянути й принципово з іншого ракурсу. Цілком виправданим, як нам видається, може бути його оцінка, скажімо, як спосіб утримання профспілок у межах визначених правил.

Найбільш повно компетенції профспілкових комітетів та їхню динаміку дають можливість відстежити профспілкові статuti. За базовий нами взято сталінський Статут 1948 р. Динаміка змін у частині повноважень фабричних, заводських та місцевих комітетів аналі-

зуватиметься за їх редакціями, прийнятими в 1955, 1959 та 1963 роках. Їх обсяг і специфіка розробки не дозволяють обмежитися лише історичними методами дослідження. Важливою рисою джерельної бази профспілок тієї доби є не її відсутність чи бідність. Навпаки, її характеризують широка інстанційна представленість і різноманітність, але на загальному тлі такої ж глибокої латентності змісту документів. Суцільно і повсюдно нам доводилося стикатися з документами масової організації, в яких декларувалися благородні завдання та цілі захисту широких верств трудівників. На ділі ж, як правило, їх упорядники збивалися на банальний захист інтересів держави. Останні, під впливом ідеологічних догматів, з усією однозначністю й такою ж одностайністю чомусь ототожнювалися з інтересами робітників і службовців. Зазначене вимагає використання специфічних методів дослідження, які б дозволили відокремити політичні декларації від повсякденних реалій. Зазвичай таку можливість надають методи, що ґрунтуються на підрахунку формальних ознак, які частіше використовуються в соціології та політичних науках.

Враховуючи, що анонсована тема дослідження виконується в руслі політичної історії, при її розробці вважаємо за доцільне використання спрощеного варіанту методу контент-аналізу. Відомий науці ще з часів М. Вебера, він з достатньою ефективністю використовується для вивчення текстів документів, що мають великий обсяг. Як і кожний метод, в основу якого покладено виявлення формальних ознак, він дозволяє через цифровий вимір визначити латентний зміст документу, тим самим розкриваючи реальні наміри його укладачів. Увесь текст документу нами було розподілено на основні змістові групи. За одиницю виміру в підрахунках обрано змістове поняття. Їх кількість була підрахована у тексті документу, а потім «рознесена» за їх належністю відповідно до обраних змістових груп. Кількісне вираження в кожній із них засвідчувало ступінь уваги розробників до кожної з виокремлених груп компетенцій. Точність результатів значною мірою залежить від точності визначення змістових понять і скрупульозності самих підрахунків.

Описаний вище метод був використаний нами для визначення змісту та пріоритетності компетенцій первинних профспілкових організацій за статутами, починаючи з 1949 р. і закінчуючи останнім статутом хрущовської «відлиги» [12]. Результати підрахунків змістових понять було «рознесено» у 7 термінологічних груп, які, фактично, повністю охоплюють усі напрямки діяльності профспілкових первинок, і тому, на нашу думку, дають досить повне уявлення про їх справжнє призначення. Водночас, такий підхід дозволяє визначити перевагу, яка надавалася статутами різних редакцій фабрично-заводським та місцевим комітетам, окремим із них. Результати проведеного контент-аналізу компетенцій радянських первинок подано в наведеній нижче таблиці.

Перш ніж подати аналіз таблиці зазначимо, що про точність підрахунків певною мірою може свідчити загальна кількість змістових понять у кожному з статутів, виражена у відсотках. В ідеалі вона повинна рівнятися 100%. Загалом, нам вдалося дотриматися точності в підрахунках. Їх перевищення на 2,6% має місце лише у Статуті 1954 р. та на 0,4% бракує точності в підрахунках за Статутом 1949 р. Однак, зазначене можна віднести на рахунок статистичної похибки, що не здатна суттєво вплинути на загальні висновки.

При аналізі таблиці не може залишитись непоміченим той факт, що чисельність повноважень первинних профорганізацій за час «відлиги» зросла більше як на третину, що засвідчує підвищення вагомості цієї профспілкової структури для радянської системи виробничих відносин. Між тим, її ідеологічна,

політична і, навіть, організаційна близькість до єдиної в країні політичної партії, яка розглядала масову організацію не інакше як «привідний пас», не могла залишати її байдужою до внутрішньо-організаційних процесів профспілок. Передусім це стосується партійних комітетів підприємств, у сфері повноважень яких вони знаходилися. Для останніх теорія «привідного пасу» залишалася чільною впродовж всього періоду існування СРСР, що вимагало постійного розширення кількості членів професійних спілок. Адже, чим чисельнішими були профспілки, тим міцнішим був «привідний пас», тим більший вплив на маси отримувала партія влади. Звідси випливає основний організаційний принцип профспілок – масовість.

Саме залучення всіх робітників і службовців до членства у профспілках було прерогативою виключно первинних профорганізацій. Отже, міцність «паса» значною мірою залежала від первинних профспілкових структур. З цієї точки зору монополія первинок на забезпечення профчленства носила яскраво виражений політичний характер. За логікою панівної профспілкової концепції розвитку, скорочення чисельності членів профспілок створювало загрозу для порушення зв'язку партії з масами, тобто порушувало засадничі засади теорії, створюючи небезпеку відриву партії від мас. Цю загрозу В. І. Ленін свого часу назвав «Однією з найбільших і грізних небезпек для численно скромної компартії» [2, 348].

З огляду на вагомість цього аспекту організаційної роботи, далеко не випадковою виглядає розробка ВЦРПС Постанови «Про стан профспілкового членства», прийнятої Президією в

Таблиця 1
Статутні компетенції первинних профспілкових організацій у кількісному вимірі

Групи компетенцій	Кількість компетенцій за статутами (в змістових одиницях та у %)			
	1949 р.	1954 р.	1959 р.	1963 р.
Організаційно-масова	2 / 8,2	1 / 3,8	1 / 3,7	3 / 7,5
Виробничо-масова	15 / 62,5	15 / 56,7	11 / 40,7	13 / 32,5
Управління	-	-	1 / 3,7	3 / 7,5
Контролююча	-	6 / 23,0	4 / 14,8	-
Охорони та умов праці	2 / 8,2	1 / 3,8	3 / 11,1	2 / 5,0
Житлово-побутова	1 / 4,1	-	3 / 11,1	1 / 2,5
Виховна	4 / 16,6	4 / 15,3	4 / 14,8	18 / 45,0
Всього компетенцій (в одиницях виміру)	24	26	27	40

листопаді 1957 р. Її лейтмотивом було недостатнє охоплення трудящих профспілковим членством у ряді регіонів країни. Попутно зазначимо, що це жодним чином не обходило Українську РСР. До слова, тут рівень охоплення профчленством трудящих був аж занадто високим. У Львівській і Рівненській областях, наприклад, він сягав 96%, Чернівецькій – 95,7%, Київській – 95,4% від загальної кількості осіб, що були зайняті на виробництві [4, 1]. У цій турботі про якомога більше охоплення працівників профчленством досить рельєфно простежується політичний аспект. Особливо це стає помітним, якщо розглядати її на тлі Постанови червневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про антипартійну групу Маленкова Г. М., Кагановича Л. М., Молотова В. М.». У досить довгому переліку партійних чеснот, що наводяться в ній, і яким начебто протидіяла антипартійна група, була й робота КПРС, що скеровувалася «на розширення зв'язку партії з народними масами» [5, 184]. Останнє викликає зовсім небезпідставне припущення, а чи не на його зміцнення була спрямована вищезгадана Постанова ВЦРПС, яка так наполегливо переймалася питаннями профчленства?

На підтвердження нашого припущення зазначимо, що профспілкове членство в переліку компетенцій первинних профорганізацій завжди стояло на передньому плані. На другому місці воно стояло і в Статуті зразка 1949 р., і в Статуті, прийнятому в 1954 р. За своєю вагомістю воно поступалося першістю хіба що завданням, які спонукали профкоми підприємств до виконання та перевиконання виробничих планів, до зміцнення трудової дисципліни та розвитку соцзмагальності. Початок розбудови нової фази комунізму, проголошений XXI з'їздом КПРС і деталізований Новою партійною програмою, відсунув завдання прийому в члени профспілки на восьму, а потім аж на дев'яту позицію, що, однак, жодним чином не зменшило його ваги в стратегічних планах «відлиги».

Між тим, це не означає, що зацікавленість парткомів до оргпитань профспілок знизилася. У дійсності нічого не тільки не змінилося, але й не могло змінитися в принципі, адже, як і раніше, профспілки продовжували виконувати роль «паса». Значною мірою це підтриму-

валося одним із основних організаційних принципів функціонування радянських первинок: обов'язковістю «запровадження в життя рішень вищестоящих профспілкових органів». Він залишався незмінним для всіх повоєнних статутів, включаючи й його останній варіант хрущовської доби. Здавалося б, що з розвитком суспільства суворість та й значущість вертикалі повинна була б слабшати. М. С. Хрущов на XXII з'їзді констатував, що в СРСР «все чисельніші верстви виробляють звичку працювати свідомо, у повну міру своїх сил, за можливістю» (тут та далі переклад автора. – В. Д.) [9, 94]. Отже, «свідомість зростала», але вертикаль, вибудована ще на зорі радянської влади, не лише не слабшала, а, навпаки, всіяко посилювалася. У першу чергу це стосувалося первинних організацій, які на місцях фактично забезпечували політичну підтримку влади, а значить, по праву займали своє місце в стратегії нового етапу розвитку радянської моделі тоталітаризму.

Завдання профспілкового членства і політико-просвітницької роботи первинок укладачами статутів 1948 і 1954 рр. ставилися в один ряд. Їх відділяла одне від одного лише кома. З цього можемо зробити висновок, що розробники основоположних документів профспілок організаційну роботу, яка є невід'ємною складовою їх функціонування, і політико-просвітницьку діяльність, яка, безсумнівно, є прерогативою політичної партії, розглядали як одне ціле. Втім, цього ніхто й не приховував. Уже наприкінці так званої перебудови побачив світ навчальний посібник під редакцією І. І. Чанглі «Организационная работа профсоюзов», в якому з посиланням на В. І. Леніна стверджувалося, що найважливішим принцип організаційної роботи є «єдність організаційного і політичного моментів» [7, 39].

І все ж таки, починаючи з 1959 р. ці різновидові форми діяльності були «розведені» за різними групами компетенцій, що, з нашої точки зору, було цілком виправданим кроком, передусім, з тактичних міркувань. Адже, якщо зробити припущення про їх нерозривну єдність, то це значить відкрито визнати організаційну роботу профспілок, яка є суто внутрішньою роботою, а за нею і всі профспілки такими, що знаходяться на служінні іншої,

партійної організації. Ми далекі від думки, що укладачі Статуту 1959 р. розуміли це і свідомо намагалися уникати формулювань, які б містили терміни політика чи політичний. Думається, що все було набагато простіше. Вето на їх використання було накладено Постановою грудневого Пленуму і аналізованим вище Указом Президії Верховної Ради, в яких вони не вживалися. Втім, це не означає, що профспілкові первинки змушені були відмовитися від цієї роботи. Скоріше за все, його сутність вони просто вмістили в більш обтікаючу термінологію на кшталт виховної чи культурно-масової роботи. Детальніше на функції виховання зупинимося дещо пізніше. Зараз же зазначимо, що цей Статут для профспілкових первинок містив суттєве організаційне доповнення. Їм тепер ставилося в обов'язок втілення в життя ще одного важливого принципу профспілкового будівництва радянської пори: «розгортання критики і самокритики і виховання членів профспілок в дусі статутів непримиримого ставлення до недоліків».

Останнє виводить нас на ще одну надзвичайно важливу для концепції «відлиги» групу профспілкових завдань – контролюючу. Про її істинне призначення ані профспілкові лідери, ані їх партійні патрони воліли не згадувати. Точніше, про них вони говорили лише в контексті псевдоінтересів спілчан. Їх логіка була простою: форма власності в СРСР – загальнонародна, хоча й знаходиться під управлінням державних органів влади. Тому виконання контролю за ним з боку найчисельнішої громадської організації, яка представляє той же народ, є абсолютно логічним і виправданим. Отже, все ідеально узгоджується? Ні, не все, майже все. Бо на ділі не збігалися інтереси партійно-державної еліти, що перебувала при владі, з інтересами переважаючої більшості трудівників. Відтак, і ретельний контроль первинних профспілкових організацій, оснований на засадах критики і самокритики, в якому особливо віталася критика знизу, слугував не народу, а лише його владному прошарку. Численні первинки профспілок за цих умов виступали лише своєрідним індикатором, що сигналізував про неполадки в цьому своєрідному механізмі.

Введення в коло статутних повноважень первинних профспілкових організацій цього принципу свідчило про активне формування масового контролю на всіх ділянках виробництва. Тому нас не дивує зменшення компетенцій первинних профорганізацій в цій іпостасі з 23,0% у Статуті 1954 р. до 14,8% у його зразку 1959 р., як і не дивує повне зникнення самого терміну контроль у Статуті 1963 р. Реалізація названого принципу на практиці компенсувала всі інші, раніше передбачені форми контролю. При цьому принагідно зазначимо, що метою цієї функції було не стільки усунення недоліків в організації виробництва, скільки доведення їх до відома керівництва підприємств та партійних комітетів.

Близькими за значенням були також статутні компетенції первинок, об'єднаних нами в групу управління. У двох перших Статутах термін управління взагалі не використовувався, що дає підстави стверджувати про їх ситуативну появу в документі. У Статуті 1959 р. він вживається лише один раз, що в загальній структурі завдань первинок складає всього 3,7%, і тричі згадується в останньому Статуті цього періоду (7,5%). Звичайно, участь профспілок в управлінні виробництвом потребує окремого дослідження. Тут же зазначимо, що автор виходить з того, що ідея розширення участі трудівників в управлінні виробництвом належить ХХ з'їзду, яка згодом знайшла свій подальший розвиток у ряді наступних документів КПРС. Свої витoki вона брала з методології «відлиги», розробники якої, засудивши культ окремої особи, поставили на перше місце вагомість рішень колективу. Оскільки практична реалізація ідеї могла здійснюватися, передусім, на рівні підприємств, наприклад, через систему заводських і цехових постійно діючих виробничих нарад, то автоматично зростала і вагомість первинних профспілкових організацій, що формувалися за виробничим принципом. Отже, з цієї точки зору управлінські повноваження останніх не лише повністю вписувалися в методологічну конструкцію «відлиги», а й мали неабияке значення для розвитку її ідей.

Однак, найбільш чисельними були компетенції профспілкових комітетів у сфері виробничо-масової роботи. Хоча їх кількість від

Статуту до Статуту неухильно зменшувалася, ця група повноважень займала найвагомше місце у статутній структурі ФЗМК. Якщо в 1949 р. вони склали понад 62,5% всіх компетенцій, то в 1963 р. – лише 32,5%. Але, незважаючи на явну тенденцію скорочення їх кількості, можна з впевненістю стверджувати, що у загальній стратегії нового етапу розвою їх вага не зменшувалася. Їх спектр був надзвичайно різноманітним і знаходився в діапазоні від традиційних виконання і перевиконання державних планів і аж до піклування про економію та заощадливість, а також від організації розповсюдження передового досвіду й до пошуку внутрішніх резервів виробництва.

Якщо розглядати виробничо-масову діяльність профспілок з точки зору інтересів власників засобів виробництва, яким фактично була держава, то її зацікавленість у цьому аспекті жодного сумніву не викликає. У сталінському Статуті коло повноважень профспілок у цьому відношенні було звужене максимально. Воно замикалося на виконанні і перевиконанні виробничих планів та зміцненні трудової дисципліни. У статутах хрущовської доби їх виведено на інший, значно вищий рівень. Причому, в них без зусиль простежується динаміка поглиблення компетенцій та збільшення їхньої вагомості в діяльності профкомів виробництв. До них, зокрема, було віднесено розробку і реалізацію практичних заходів, «спрямованих на безперервне підвищення продуктивності праці, максимальне використання внутрішніх резервів, поліпшення якості і зниження собівартості продукції». Додається, звичайно, й політизована компонента, як то розвиток руху за комуністичне ставлення до праці, але загалом, значущість нових завдань для держави – безсумнівна. Тут знову ж таки ми не говоримо про ефективність складових цієї групи. Йдеться лише про створення системи використання державою громадської організації у сфері виробництва, власником якою вона виступала.

Охорона праці та створення належних умов праці формально були складовою виробничої групи повноважень. Ми ж їх виділили в окрему групу, намагаючись розділити діяльність профспілок, що здійснювалася в інтересах держави і в інтересах безпосередніх

виробників. Можливості зробити певний висновок щодо деталізації цього виду діяльності та простежити його динаміку статуту не дають. Проте, вони надають підстави для того, щоб пересвідчитися у тому, що в кількісному вимірі зазначені аспекти не йдуть ні в яке порівняння з виробничо-масовою діяльністю первинок, яка здійснювалася в інтересах власника засобів виробництва. Якщо охорона праці займала в сталінському Статуті 16,6% від їх загальної кількості, то виробничо-масова – 62,5%, у Статуті 1954 р. – 3,8% і 56,7%, у 1959 р. – 11,1% і 40,7%, нарешті, в 1963 р. 5,0% і 32,5%, відповідно. Таким чином, реальна частина повноважень первинних профспілкових організацій була спрямована не на покращення умов праці і не на її охорону, в яких інтереси робітництва були переважаючими, а на розвиток виробництва, де інтереси робітництва віддзеркалювалися лише опосередковано, через державну форму власності. Зберігаючи цей стан у профспілковому статуті зразка 1963 р., його укладачі тим самим підтверджували значущість цього виду діяльності для нового етапу радянського розвою, який вони безуспішно намагалися запровадити майже впродовж десятиріччя.

Окремої уваги заслуговує аналіз тієї групи повноважень профспілкових первинок, що охоплює діапазон їх виховної роботи. Перш за все, у частині її політичної складової. У першому повоєнному Статуті та Статуті 1954 р. вона фактично змикалася з організаційною роботою, що вже зазначалося вище. Зараз же спробуємо розкрити логіку роботи ФЗМК, яким ставилося завдання залучення до лав профспілок робітників і службовців та «проведення серед них політико-просвітницької роботи». Їх укладачів зовсім не бентежив той факт, що профспілки тими ж статутами проголошувалися непартійною організацією. Це означає, що вони не мали підстав для проведення «політико-просвітницької» роботи. Дійсно, захищаючи інтереси трудівників, первинні профспілкові організації не мали права на проведення політико-просвітницької роботи, оскільки вона пропагувала б інтереси тієї політичної сили, яка перебувала при владі і сформувала з членів свої політичної сили уряд. Слушність цього зауваження

посилає й та обставина, що держава, яку цей уряд представляв, виступала власником засобів виробництва. Водночас принагідно зауважимо, що саме перед її представниками на місцях, адміністрацією державних підприємств, первинні організації профспілок мали обстоювати інтереси робітництва. Отже, в статутах була зафіксована явна суперечність між тезою політико-просвітницької роботи первинних організацій профспілок і їх захисними можливостями. Реальна можливість її усунення в межах панівної теорії профспілкового руху була відсутня.

Курс КПРС на розбудову комуністичного суспільства докорінно змістив акценти в структурі статутних компетенцій на рівні ФЗМК. Якщо у перших трьох статутах питання виховної роботи у кількісному вираженні коливалися в межах від 16,6 до 14,8%, то в останньому Статуті «відлиги» їх кількість сягнула вже 45%. Під впливом Нової партійної програми у Статуті 1963 р. первинкам профспілок ставилося завдання «Виховання у робітників і службовців високої політичної свідомості, відданості громадським інтересам, чесності і правдивості, високих моральних якостей...», – це лише декотрі з них. Якщо ж порівняти компетенції первинних профорганізацій з моральним кодексом будівника комунізму, проголошеним партійною програмою, то з'ясується, що за змістом вони практично збігаються. Тому навряд чи варто наводити ще якісь аргументи на користь того, що виховна функція наймасовішої організації була спрямована на потреби курсу, проголошеного творцями «відлиги».

Залишається лише з'ясувати, чому розробники Статуту 1963 р. без будь-яких сумнівів щодо питання політичного виховання робітників і службовців знову повертають до кола компетенцій, які перебували під опікою масової організації. Думається, що формальною підставою для цього була Нова партійна програма, яка виголосила надзвичайно амбітні й такою ж мірою нереалістичні плани розбудови нового суспільства. У другому розділі Програми в переліку завдань профспілкам на період розгорнутого будівництва комунізму першим пунктом виділено завдання «постійно піклуватися про підвищення комуністичної

свідомості мас...» [11, 308]. Немає сумнівів у тому, що одного цього неповного рядка в Програмі КПРС було досить, щоб повернути політичний аспект виховання до профспілкового Статуту. Отже, легалізація політичної складової у виховній діяльності профспілок відбулася.

Підводячи підсумки проведеного аналізу статутних компетенцій професійних спілок, що були реалізовані впродовж досліджуваного періоду, та їх порівняння зі сталінськими підходами, окресленими в Статуті 1949 р., дають можливість зробити декілька узагальнюючих висновків. По-перше, всі основоположні документи цієї масової організації постсталінського періоду відзначаються значно ліберальнішими формулюваннями, що свідчить про намагання профспілкового і партійного істеблінменту радянського зразка осучаснити діяльність масової громадської організації, максимально пристосувавши її до умов повоєнного світу. По-друге, результати контент-аналізу дають можливість переконатися в тому, що всі метаморфози, які відбувалися з текстами статутів професійних спілок, абсолютно не змінювали їх сутності. Діючи в межах концепції «привідного паса», вони були не здатні вплинути на характер панівної політичної системи, тим більше не могли його змінити. Завдяки «осучасненню» профспілок змінювався лише формат репрезентації цієї організації як для громадян СРСР, так і для цивілізованого світу. В цьому сенсі розширення прав і повноважень найчисельнішої громадської організації виступало не лише засобом маскування сутності радянської моделі тоталітаризму, а й способом відтермінування її загибелі. По-третє, політичний характер декларованих партійними документами змін у діяльності профспілкових первинок виявився також у створенні позитивного суспільно-політичного резонансу, необхідного для утвердження нової влади. Знаходячись у перманентній боротьбі з прибічниками класичного сталінізму, вона потребувала підтримки широких верств населення. Тому, чим вишуканішими були формулювання в профспілкових статутах, чим багатообіцяючіше вони звучали, тим більше шансів на перемогу отримувала партія «відлиги».

Автор далекий від думки, що наведені висновки є повними і не потребують подальшого поглиблення. На його думку, воно можливе, зокрема, в площині дослідження підготовки, виховання та розстановки кадрів, а також форм і методів роботи з профспілковим активом. Наступним кроком у розробці проблеми він вбачає проведення дослідження конкретних форм роботи первинних профспілкових організацій, що характеризувалися в цьому доробку переважно з формальних позицій.

Список використаних джерел

1. Докашенко В. М. Профспілкове членство у політичному вимірі (середина 50-х – середина 60-х рр.) / В. М. Докашенко // Историчні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. — 2005. — № 2 (24). — С. 158—167.
2. Докашенко В. М. Метаморфози організаційної будови радянських профспілок (середина 50-х – середина 60-х рр.) / В. М. Докашенко // Грані історії. Збірник наукових праць. — Випуск 6. — Горлівка: Вид-во ГПМ. — 2013. — С. 47—57.
3. Докашенко В. М. «Відлига» в контексті розширення прав і обов'язків професійних спілок / В. М. Докашенко // Там само. — Вип. 8. — Артемівськ. — 2015. — С. 46—67.
4. Ленин В. И. Проект тезисов о роли и задачах профсоюзов в условиях новой экономической политики / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. Изд. пятое. — М.: Изд-во политической литературы, 1970. — Т. 44. — июнь 1921 — март 1922. — С. 341—353.
5. О работе профессиональных союзов. Постановление Пленума ЦК КПСС. 16–17 декабря 1957 г. // Там само. — С. 215—229.
6. О состоянии профсоюзного членства. Постановление Президиума Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов от 22 ноября 1957 года // Бюллетень Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов. — 1957. — № 22. — С. 1—3.
7. Об антипартийной группе Маленкова Г. М., Кагановича Л. М., Молотова В. М. Постановление Пленума ЦК КПСС 22–29 июня 1957 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. (1898–1986). — Т. 9. — 1956—1960. — 9-е изд., до п. и испр. — М.: Политиздат, 1986. — С. 28—90. (Далі: КПСС в резолюциях...).
8. Об итогах XX съезда КПСС и задачах профсоюзов. Принято на заседании пленума ВЦСПС 17 марта 1956 года // Бюллетень ВЦСПС. — 1956. — 6. — С. 1—11.

9. Организационная работа профсоюзов: учеб. пособие для высших профсоюзных школ / под общ. ред. Чангли И. И. — М.: Профиздат, 1988. — 244 с.
10. Отчет Кировоградского областного совета профессиональных союзов о выполнении постановления Президиума Украинского совета профессиональных союзов от 27.08.1958 г. «О работе Кировоградского областного совета профессиональных союзов по выполнению решений декабрьского Пленума ЦК КПСС и IX Пленума ВЦСПС // Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (Далі: ЦДАВО України), Ф. 2005, оп. 8, спр. 2027, арк. 23—44.
11. Отчет Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза XXII съезду КПСС. Доклад Первого секретаря ЦК товарища Н. С. Хрущева // XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года. Стенографический отчет. Т. 1. — М.: Госполитиздат, 1962. — С. 15—132.
12. Положение о правах фабричного, заводского, местного комитета профессиональных союзов СССР. Утверждено Указом Президиума Верховного Совета СССР 15 июля 1958 г. // Сборник постановлений, приказов и инструкций по финансово-хозяйственным вопросам. — М.: Госфиниздат, 1958. — С. 16—18.
13. Программа Коммунистической партии Советского Союза // XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17—31 октября 1961 года. Стенографический отчет. Т. III. — М.: Госполитиздат, 1962. — С. 229—335.
14. Складено на основі підрахунків, здійснених за: Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден X съездом профсоюзов СССР (19–27 апреля 1949 г.). — М.: Профиздат, 1952. — С. 25—29; Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден XI съездом профсоюзов СССР 15 июня 1954 г. — М.: Профиздат, 1955. — С. 24—29; Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 року. — К.: Держполітвидав України, 1959. — С. 35—41; Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з'їздом 1 листопада 1963 року. — К.: Держполітвидав України, 1963. — С. 38—49.
15. Справка о ходе выполнения решений XX съезда КПСС профсоюзными организациями Харьковской области // ЦДАВО України, Ф. 2605, оп. 8, спр. 2022, арк. 1—26.
16. Цвих В. Ф. Профспілки і громадянське суспільство: теорія, методологія, практика / В. Ф. Цвих. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. — 376 с.; Тупиця О. М. Профспілки в політичній системі сучасного суспільства: виміри функціонування. Монографія / О. М. Тупиця. — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2008. — 352 с.

VIKTOR DOKASHENKO

Bakhmut

THE PRIMARY TRADE UNION ORGANIZATIONS IN THE CONTEXT OF THE POLITICAL OBJECTIVES OF THE THAW

The primary trade union organizations' statutory competences are studied in the prism of the political objectives of the Thaw. The method of content analysis is used to prove their objective numerical growth. The researcher believes that this was due to the methodology of the Thaw, which was based on the negation

of Stalinism. As a counter to the personality cult, theorists put forward the idea of collective leadership. It is argued that the adoption of the Decree of the Supreme Soviet of the USSR on July 15, 1958, was an unprecedented phenomenon in the relations between the Soviet state and the mass public organization through which the trade unions got the right to 17 activities, which gave them the status of Law. It is noted that they did not fundamentally affect the nature of the political system, but helped disguise its totalitarian essence.

Key words: totalitarianism, the Thaw, trade unions, Charter, powers, personality cult.

ВИКТОР ДОКАШЕНКО

г. Бахмут

ПЕРВИЧНЫЕ ПРОФСОЮЗНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ В КОНТЕКСТЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ «ОТТЕПЕЛИ»

На основе использования контент-анализа исследуется проблема политических задач «оттепели» сквозь призму функциональных полномочий первичных профсоюзных организаций. Подчеркивается, что расширение их компетенций вытекало из методологии нового этапа развития страны, который основывался на осуждении сталинизма и противопоставлении ему принципа коллективности руководства. Утверждается, что принятие Указа Президиума Верховного Совета СССР от 15 июля 1958 г. было беспрецедентным явлением во взаимоотношениях советского государства и массовой общественной организации, благодаря которому профсоюзы получили право на 17 видов деятельности, что было закреплено на законодательном уровне. Отмечается, что они принципиально не повлияли на характер политической системы, а только способствовали маскировке её тоталитарной сущности.

Ключевые слова: тоталитаризм, «оттепель», профсоюзы, устав, полномочия, культ личности.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2017

УДК 947.084.3/6(477.82)

ЯРОСЛАВА МАРТИНЮК

м. Луцьк

mart.sn@ukr.net

ВПЛИВ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ (20–30-ті рр. ХХ ст.)

У статті досліджуються основні етапи становлення органів місцевого самоврядування на Волині у міжвоєнний період. Їх організаційна структура, національний та професійний склад, регіональна специфіка. Авторка аналізує проведення виборів до самоуправ та формування електорату. Висвітлює основні напрямки і форми діяльності органів самоврядування, особливості їх інвестиційної та фінансової політики. В статті розкриваються результати діяльності самоуправ у регіоні, помилки і прорахунки їх роботи.

Ключові слова: місьцеве самоврядування, гміна, повіт, воеводство, «волинська політика».

Історичний розвиток Волині у складі Другої Речіпосполитої відзначався багатьма особливостями, зумовленими як політикою правлячих кіл Польщі, так і внутрішніми економічними, соціальними і культурними потребами регіону. Польські урядові кола проводили політику, спрямовану на цілковите поглинання краю із переважно непольсь-

ким етнографічним складом, на поступову колонізацію і асиміляцію волинян.

Насамперед державна колонізація означала підпорядкування місцевого населення інституціям, установам, організаціям, які існували в усій Польщі. Серед цих засобів особлива роль відводилась інституту самоврядування. Його законодавче та організаційне